

פרק חמישי: מושבות יהודה והמושבה חדרה בשמיטת תרס"ג

העבודות במטעי מושבות יהודה

בראשית שנת תרס"ג פורסמה בהמליץ בחגיגות הידיעה שניתן היתר לשמיטה: "ידיעה נכבדה הגיעה עתה מאה"ק, כי שאלת השמיטה נפתרה בכי טוב". בכתבה צוין, כי "בראשית צמיחת הישוב" לחצו "איזה עסקנים מבעלי "החלוקה" לאסור את העבודה בשמיטה, מתוך עוינות למושבות, אולם גדולי ההוראה, בהם הרב ספקטור, הרב מוהליבר והרב מקוטנא "המציאו היתר כיד בקיאותם הגדולה בכל חדרי התורה ושכלם הכביר". ערב שמיטה זו, לאחר פטירת כל הרבנים הנ"ל, היו בטוחים מתנגדי היישוב כי לא יהיה מי שיתיר, "אכן גם הפעם שגו צוררי הישוב, כי הרה"ג ר' אליהו דוד תאומים ראבינאוויץ הי"ו ממיר, היושב על מדין בירושלים התעורר להיות לכרוב הסוכך על הישוב ולחדש את ההיתר הקודם. דבר גדול תקן הרב הישיש הנזכר להציל בזה אלפי נפשות מחרפת רעב ולקיים הרבה מושבות בא"י".²⁰⁷

בדיווח נוסף ששלח כתב מן הארץ, בחודש חשוון תרס"ג צוין:

"ודבר השמיטה נגמר בכי טוב והרב הגאון המפורסם מר א.ד. רבינוביץ תאומים ראב"ד בעיה"ק ירושלים ובהסכמת הרב הגאון המפורסם הר"ש סלאנט קים את ההיתר הקודם, ויתר את עבודת האדמה בשביעית עפ"י האופנים שהתירו גאוני חו"ל בשמיטות הקודמות. והכל נעלה [צ"ל: נעשה] ונסדר כדת, והגשם שבא השנה בעתו כנז"ל [כנזכר לעיל] מתמיד לרדת והאכרים יגשו עוד מעט לעבודה, בתקוה לשנת ברכה!"²⁰⁸

ביטוי לתחושה זו במושבות יהודה נמצא גם במכתבו של אהרן אייזנברג מרחובות, מט"ו בטבת תרס"ג, לאלוהו זאב לוין-אפשטיין:

"בדבר השמיטה אין כעת שום קשיות. הרב תאומים הוא איש גדול וישר במאוד. הוא התיר את כל העבודות הנחוצות. עוד יותר מהשמיטה הקודמת".²⁰⁹

הלכי רוח אלו, ובפרט פרסומם בעיתונות, היו למורת רוחו של האדר"ת, כפי שצייין כתב הפלס:

207. המליץ, י"ד בתשרי תרס"ג (15.10.1902), עמ' 3.

208. המליץ, י"ח בכסלו תרס"ג (18.12.1902), עמ' 3.

209. אצ"מ A208\4, עמ' 151-150; את"ר, אוסף אייזנברג 4-001-001-3, מכתב 24 (ד/151-150); אתה"ע, אוסף אייזנברג, IV-104-5, תיק 41, ד/151-150.

"פה המקום אתנו להעיר דרך אגב, כי שקר הדברים שבאו ב"המליץ" בראשית החורף, כי "הגאון האדר"ת התיר שביעית", כפי שידוע לנו ברור לא אמר בה לא איסור ולא היתר ומדעת עצמם עשו העובדים עפ"י חומר התירו של הגריל"ד ז"ל, כמו בשמיטות קודמות".²¹⁰

אף אייזנברג נוכח לגלות זאת, כפי שתיאר במכתב ללויין-אפשטיין, מיום כ"ט באייר תרס"ג:

"[...] אדות הרב תאומים [...] קודם הפסח היתי בירושלים ובקרתיו. מצאתיו לאיש ישר וטוב, אך בנוגע להשמיטה הוא מתרעם על הפרסום בעתונים שהוא המתיר בעת שהוא מהאוסרים, אך מפני שהרב דיסקין והרב מיפו ז"ל נתנו פעם התר והקולאניסטים התנהגו ככה בשתי שמיטות חוה את דעתו כי א[י]ננו חפץ לשנות, וחפץ להודיע בעתונים כי שקר הדבר שהתיר. בקושי גדול עלה בידי למנעו מזה".²¹¹

מכל מקום, רוב ככל המטעים נמכרו בשטר שערך הרב יוסף צבי הלוי. קשה לדעת כיצד בדיוק עובדו המטעים ועל ידי מי. ברור שהיו מי שעבדו לפי ההנחיות שפרסם הרב יוסף צבי הלוי. כך, בפתח תקווה נעשו מלאכות דאורייתא על ידי ערבים דווקא.²¹²

מסתבר שבחלק מהמושבות הקלו יותר, בפרט במלאכת הזמירה. יהושע אייזנשטט-ברזילי ציין בד' בשבט תרס"ג, לגבי המושבות ביהודה, ש"בחדש זה עוסקים בחרישת הכרמים ובזמירת הגפנים. במלאכה האחרונה מצטיינים אחינו כ"כ [כל כך] עד שגם הגרמנים משרונה חזרו אחרי פועלים יהודים. השמיטה נשמרת כהוראת רבני ירושלים ונעים להודיע כי אין שום מחלוקת בדבר".²¹³

משה סמילנסקי ציין בודדים שהחמירו ברחובות:

"אחד מבעלי-הכרמים היותר עשיר הפקיר את כרמיו ולמרות ההיתר של הרבנים אינו עובדם ושמים הם.²¹⁴ ועוד אחד קים מצות "שמיטה" עי"ז [על

210. הפלס, ג (תרס"ג), עמ' 447.

211. אצ"מ 4\208, עמ' 212; אתה"ע, אוסף אייזנברג, IV-104-5, תיק 41, ד/212-214.

212. ראו להלן בהמשך הפרק, תת פרק: סוגיית המזרע בפתח תקווה.

213. המליץ, א' בסיוון תרס"ג (27.5.1903), עמ' 3.

214. הכוונה לגביר ר' יעקב ברוידא. שכבר בשמיטה הקודמת התנגד למתן ההיתרים. על המציאות הקשה בכרמיו ניתן ללמוד ממכתבו של אייזנברג לברוידא, מ"ג בכסלו תרס"ד, בו הסביר מדוע נצרך טיפול מיוחד בכרמיו בשנה זו: "הנה מלבד הזבל שצריכים במדה יותר הגונה מכרמי אחרי שהוכחו כל כך בשנת השמיטה, כי מלבד חסרון העבודה הנה בזה שלא נזמרו ונשאר כל הענפים בכל ארכן הוציאו עשר פעמים פרי משנים אחרות. יותר מאלף קנטר ענבים לקחו הערביים והרבה מהם גם עם הענפים וכל כחם נתדלדל. גם החרישה צריכה להיות במדה אחרת וכן יתר העבודות" (אצ"מ 4\208, עמ' 270-271; אתה"ע, אוסף

ידי זה] שעשה שני בעבודתו: במקום שתי עינים צוה לפועלו להשאיר על כל ענף שלוש [...] ובמקום מחרשה ישתמש באת [...].²¹⁵

יבול הגפנים במושבות יהודה בשנת תרס"ג (1903) ²¹⁶			
המושבה	שטח בדונמים	יבול בקנטר	שווי
ראשון לציון	5,500	10,366	289,960 פ' (בכלל זה: 130,206 פ' למשפחות הנתמכות)
ואדי חנין	900	1,374	33,039 פ'
גדרה	1,255	2,806	46,310.6 פ' (בכלל זה אלוהול שנמכר ליקב בראשון לציון, בשווי 33,204 פ')
רחובות	4,840	7,785.4	184,722.3 פ' (מתוכם 166,358 פ' מהיקב בראשון לציון)
פתח תקווה	4,000	4,360 (הנתמכים: 1,771, העצמאים: 2,589)	134,232 פ' [הנתמכים: 59,801 פ', העצמאים: 74,431 פ']
קסטינה	-	-	-
מזכרת בתייה	-	-	-
סך הכל	16,495 דונם	26,691.4 קנטר	688,263.9 פ'

אייזנברג, IV-104-5, תיק 339, ד/270-271). אייזנברג, שנתבקש על ידי ברוידא לטפל בכרמו, העריך במכתבו כי אחרי השקעה כראוי בטיפול בכרמים, הכרם יניב הכנסה הגונה כעבור כשנתיים, "כמו שיש לכל חברי מנו"נ [מנוחה ונחלה] בעלי נטיעות גדולות". במכתב לגלוסקין מו' בכסלו תרס"ד העיר אייזנברג, כי שלמה גולדין שהיה אחראי על כרמו של ברוידא, "לא שם לב לשמרו בשנת השמיטה משבירת העצים" (אצ"מ שם, עמ' 267). במכתב נוסף לברוידא, מכ"ב בכסלו תרס"ד, לאחר שקיבל לידי את הטיפול בכרמו של ברוידא, ציין אייזנברג: "לקחתי לי תמול זמן [...] לבקרם ולבחנם על פי מצבם ההוה ולעשות סדר ותכנית להעבודה לעתיד והנה צר צר לי מאוד לראות את מצבם הנהרס הן מהשמיטה, והן מלפני השמיטה. הרבה עבודה יהי" [ה] לי עתה להסיבם לאיתנם ולמצבם הראשון" (אצ"מ שם, עמ' 279). בספר על תולדות רחובות, שיצא לאור בשנת תש"י, ציין משה סמילנסקי שבשנת תרנ"ז הכניסו הכרמים בין 14-96 פ' לדונם, לפי טיב הכרמים וגורמים נוספים, וכי "נענש רק הכורם הידוע בכינויו 'בעל הקרקע', שהקפיד לקיים מצוות השמיטה למרות היתר; כרמו הכניס בשנה השניה אחר שמיטה 2 פראנק וחצי לכל דונם" (סמילנסקי, רחובות, עמ' 41). יש קושי רב בציון עובדה זו ביחס לשמיטת תרנ"ז, שכן עד שנת תרנ"ז, נעבדו כרמי אגודת 'מנוחה ונחלה', ובהם גם כרמו של ברוידא, במשותף ורק בתרנ"ז הוגרלו הכרמים בין חברי האגודה (ראו לעיל שער ראשון, ליד הע' 140, 644-645). לאור האמור נראה יותר שהתיאור מתאים למצב כרמו של ברוידא לאחר שמיטת תרס"ג. יש לציין עוד שממכתבו שאייזנברג עולה שלמרות שלמרות שכרמו של ברוידא לא עובד בשמיטה, הפירות נלקחו על ידי ערבים. לא מסתבר שפירות השביעית הופקרו ונמסרו דווקא לגויים. מסתבר שהטיפול בפירות היה בדרך שהציע מהרי"ל דיסקין בשמיטה הקודמת, "שכל העסק יהיה רק ביד הנכרי [...] וימכרו לגויים" (הלוי, הוראות שעה, עמ' קצו. וראו לעיל שער ראשון, הע' 380, 479), וזאת במטרה שבעל הכרם ירוויח מן הפירות למרות היותם קדושים בקדושת שביעית.

215. הצופה, כ' באדר תרס"ג (19.3.1903), עמ' 232.

216. הנתונים מדו"ח יק"א לשנת 1903. שטחי הגפנים בראשון לציון ובפתח תקווה לא צוינו בדו"ח והושלמו מהסקירה של משה סמילנסקי, הזמן, ט"ז בטבת תרס"ד (4.1.1904), עמ' 2.

יבול פרדסי התפוזים במושבות יהודה בשנת תרס"ג (1903) ²¹⁷			
המושבה	שטח בדונמים	יבול בתיבות	שווי והערות
ראשון לציון	90	ייצרו 1,000 תיבות	שילמה חברת 'פרדס' 2,500 פר'
ואדי חנין	הפרדס הישן: 33		הניב רווח נקי של: 4,500 פר'
	הפרדס החדש: 75		עבודות השתילה נמשכו וצפוי להניב יבול למכירה ב-1905
פתח תקווה	פרדסי האיכרים: 650	פרדסי האיכרים: הניבו 7,475 תיבות	דרך חברת פרדס. מוערך בכ-30,000-35,000 פר'
	פרדסי הפקידות: 340	פרדסי הפקידות: הניבו 6,000 תיבות	חלק מהתפוזים ימכרו לחברת 'פרדס'

אתרוגי שנת השמיטה תרס"ג

סוגיה נוספת שעלתה במהלך השמיטה נגעה לאתרוגים מן המושבות. המנהג הרווח בארץ היה להקל לסחור בפירות שביעית של גויים, אף כי היו מי שהחמירו בעניין.²¹⁸ מעבר לעובדה שאתרוגי הארץ נאלצו להתחרות באתרוגים מרחבי העולם, הרי שעיקר המסחר באתרוגי הארץ היה בידי סוחרים יהודים, שעמדו בקשרי מסחר עם בעלי פרדסים ערבים. במהלך השנים נעשו ניסיונות לפתח את ענף האתרוגים גם במושבות, אולם הענף נתקל בקשיי גידול ושיווק. כך, פרדס האתרוגים שב'גן שמואל' היה מצוי בקשיים, ורוב פירותיו לא הגיעו לתוצאה מהודרת.²¹⁹ גם מי שהצליח לגדל אתרוגים מהודרים, נתקל בקשיים לשווק אותם. אחד הפרדסנים הבולטים שניסה לפתח את הענף היה בנימין פיין, ממייסדי ראשון לציון. הוא התקשה להתחרות במונופול של הסוחרים. בל' בסיוון תרס"א פרסם פיין בעיתון הצפירה קריאה לחובבי ציון בכל אתר ואתר, לקנות את אתרוגי המושבות, בפרט לאור המצב הקשה בה מצויה התיישבות בארץ ישראל. פיין תיאר את המצאי של אתרוגי המושבות, כדלהלן:

"הנה בכחנו להספיק בשנה הזאת אתרוגים במדה, מספקת לכל דורש, כי בהרבה מושבות: בראשון לציון, בעקרונ, בפתח-תקווה, בועד אל חנין ועוד, נטעו את האתרוגים. בגני לבד אשר בראש"ל ימצאו בשנה הזאת חמשים אלף אתרוג בערך".

הוא ציין כי ההערכה היא שבכל שנה מגלגלים סוחרי האתרוגים בעולם כ-5 מיליון פר', וקרא להפקיע את הכסף הזה מידי זרים:

217. הנתונים מדו"ח יק"א לשנת 1903.

218. ראו בעניין זה לעיל כרך א, עמ' 75 ואילך, וכן עמ' 121 ואילך, וראו עוד להלן נספח 1, בדברי הרב נפתלי הרץ הלוי, ערב שמיטת תרמ"ט: "וכן נוהגין בכל א"י דלוקחין כל פירות השביעית משל גוי".

219. ראו המליץ, י' באייר תרס"ג (7.5.1903), עמ' 1; שם, ד' באב תרס"ג (28.7.1903), עמ' 1.

"על ידי הדרך הפשוטה הזאת, לאמר: על ידי קנותכם מידינו אתרוגים נוכל להושע ונשב בשלוח בארצנו ונעבוד אדמתנו. אין אנחנו מבקשים חלילה להוסיף לנו על המקח השוב, להיפך אנחנו נוזיל את המחיר בכל האפשר, אנחנו מבקשים רק זאת כי במקום אשר אתם מפזרים כספכם הרב לזרים קנו מידינו אתרוגינו ועל ידי זה לא רק אנחנו לבד נשבע לחם כי אם גם תמצואו מקור חדש לפרנסת מאות אכרים אמללים".

פיין הדגיש כי האתרוגים הינם מהודרים, "אשר הרב הג' [און] הצדיק רבי נפתלי הירץ הלוי שליט"א מעיד על כשרותם, כי יתרון להם על האתרוגים האחרים ומצטיינים בהדרם ובמראהם היפה".²²⁰

בקיץ תרס"ג פרסם פיין מודעות בעיתונות ובהן הציע את אתרוגיו ש"עלו השנה יפה מאד בגדולם והדורם שלא היה כמוהם". פיין הדגיש במודעות כי איננו סוחר אתרוגים אלא בעל גן אתרוגים מהודרים בהשגחה מהודרת הנמכרים במחיר מוזל.²²¹

במקביל, נעשו ניסיונות מסוימים, בפרט מטעמן של אגודות ציוניות לפעול לשיווק אתרוגי המושבות,²²² אולם ללא הועיל. במאמר נוקב בשם 'אפוטרופסי-מצווה סרסורי עברה', שפרסם מאיר מגרגוט מוויטבסק, ולשעבר מיפו,²²³ בעיתון המליץ ערב חג הסוכות תרס"ד, הוא קבל על העדפת הציבור היהודי את הסוחרים הערבים ביפו על פני הפרדסנים היהודים. הוא הזכיר את בנימין פיין, "אשר הוא מגדל גן אתרוגים גדול וכשר" המקפיד על "ערלה, שמיטה כלאים, תרומה מעשר וכ' וכ' תחת השגחת רבנים", שנאלץ להשליך בשנה זו שמונת אלפים אתרוגים בהעדר קונים.²²⁴ למאמרו צירף מגרגוט מכתב שכתב לו בנימין פיין. פיין ציין כי זה כשמונה שנים שהוא עוסק בגידול אתרוגים. בפרדסו 1,800 עצים המניבים יכול מהודר. הוא אף פתח בשנה האחרונה חנות לממכר אתרוגים, אולם הסוחרים מעדיפים את פרדסי הערבים, בטענות שקר שהאתרוגים מפרדסי היהודים נרקבים מהר יותר. פיין התמרמר על כך שנאלץ לזרוק 8,000 אתרוגים, כיוון שיהודים, ובהם גם ציונים

220. הצפירה, ל' בסיוון תרס"א (17.7.1901), עמ' 497.

221. חבצלת, ט"ו בתמוז תרס"ג (10.7.1903), עמ' רמא; שם, י"ד באב תרס"ג (7.8.1903), עמ' רמט.

222. ראו למשל הודעת 'הוועד הציוני המרכזי', בסובאלק שציין בח' בתמוז תרס"ג, שאחרי חקירה ובדיקה נודע לו ש"זה שנים אחדות לא נמכר כמעט בכל פלכנו הסובאלקי, אף אתרוג אחד מאה"ק", וזאת באשמת סוחר האתרוגים בטריאסט שבאיטליה. הוועד פנה לרבני הארץ ולוועד הפועל ביפו, כדי לנסות לארגן בהקדם מסחר באתרוגי המושבות, שיפוקח על ידי הוועד הפועל ביפו והוועד האודסאי (המליץ, ט"ו בתמוז תרס"ג (10.7.1903), עמ' 1-2).

223. מאיר צבי ריבלין-מגרגוט, יליד ויטבסק, שימש כמורה בבית הספר ביפו בין השנים תרנ"א-תרס"ב, ושבו לרוסיה. הוא חזר שוב ארצה בשנת תר"פ (ראו הארץ, א' באייר תרצ"ח (2.5.1938), עמ' 4). את המאמר כתב בערב יום הכיפורים תרס"ג, ראו בחתימתו בסוף המאמר (המליץ, כ' בתשרי תרס"ד (11.10.1903), עמ' 2).

224. המליץ, י"ד בתשרי תרס"ד (5.10.1903), עמ' 2.

רבים, מעדיפים להשתמש באתרוגי הערבים, שהמסחר בהם מנוהל בדרכי מרמה וגזל, ובכלל - הם אתרוגים מורכבים.²²⁵

אחד הגורמים שהעיבו על המסחר דווקא בשנה זו הייתה סוגיית השמיטה. כך, בניסן תרס"ג פרסם עורך כתב העת 'תל תלפיות', שיצא בהונגריה, ר' דוד צבי קצבורג, מאמר ובו טען שאין להשתמש בשנה הקרובה באתרוגים הבאים מארץ ישראל, משום האיסור להוציא פירות שביעית לחו"ל. הוא אף עורר את השאלה האם גם בשאר השנים אין איסור להוציא אתרוגים מן הארץ לחו"ל, ואמנם חיווה דעתו כי יש חיוב בשנים רגילות להשתדל לקנות מאתרוגי הארץ, משום מצות ישוב ארץ ישראל השקולה כנגד כל התורה כולה.²²⁶ הדברים עוררו דיון בגיליונות הבאים, בנוגע לסוגיית הוצאת יבולים מן הארץ בשאר השנים, אולם לא בנוגע לשנת השמיטה.²²⁷ ביקורת על קביעתו של קצבורג בנושא הוצאת אתרוגי השמיטה פורסמה בעיתון המגיד על ידי שמעון מנחם לזר, סופר ואיש המזרחי.²²⁸ באופן משמעותי יותר הועלה הנושא על ידי תנועת המזרחי. מייסד התנועה הרב יצחק יעקב ריינס, הקדיש לכך את נאומו בקונגרס הציוני השישי, בה' באלול תרס"ג (28.8.1903). כפי שתיאר כתב מהקונגרס:

"הרב ריינעס עולה הבמתה ומתחיל לדבר ע"ד [על דבר] אתרוגי א"י וגודל חשיבותם וכי נחוץ להשתדל לקנות דוקא משלנו וכו', אבל הנה בזמן האחרון - אומר הנואם - נמצאו אנשים טובים אשר ישתדלו להטעות את

225. המליץ, י"ח בתשרי תרס"ד (9.10.1903), עמ' 2; שם, כ' בתשרי תרס"ד (11.10.1903), עמ' 2. ראו תמצית הדברים גם בהצפירה, י"ג בסיוון תרס"ד (27.5.1904), עמ' 1. ראו גם בדבריו של אחד מצירי הכנסייה הארצישראלית של ציוני הארץ, שארגן אוסישקין בזכרון יעקב, באלול תרס"ג: "זיסטון מעיר לשים לב לדבר האתרוגים. הוא מספר כי סוחרי האתרוגים קונים ביפו רק אתרוגי הערבים שאינם כשרים" (הצופה, כ"ג באלול תרס"ג (15.9.1902), עמ' 876). ראו גם ביקורתו הנוקבת של האדר"ת במכתב לראי"ה קוק, מב' בתמוז תרס"ב: "דבר האתרוגים, מגלה אני לכת"ר [לכבוד תורתו] כי אין אמון כלל בההכשרים מהרכבה, גם בכל אה"ק, ושקר יעידו אותם החתומים על ההכשר, וביותר כי המה גם הסוחרים, ובקושי ימצאו אתרוגים אחדים שאינם מורכבים. את זה גילו לי הסוחרים הנאמנים, והדברים עתיקים" (להלן נספח 23).

226. תל תלפיות, 13 (ניסן תרס"ג), עמ' 106-107.

227. בגיליונות הבאים דנו כותבים בשאלה האם בשאר שנים אין בעיה להוציא את יבולי הארץ לחו"ל. הרב בעריש דרעשאוויץ העיר שהנוהג לעשות סחורה באתרוגים ובשמן מן הארץ, וכפי שכבר פסקו ה'בית יצחק' והמהרש"ם מברזן. בעמדה זו תמך גם הרב עקיבא יוסף שלזינגר מירושלים, בעוד הרב שלמה אהרן וורטהיימר מירושלים טען לאיסור. הוא גם ביקר את המסחר מנימוקים מעשיים: הייצוא מייקר את מחיר האתרוגים וסובלים מכך בני הארץ העניים. הרווח הגדול הוא בכלל לגויים, ובשל התחרות החלו בעלי הפרדסים להרכיב את האתרוגים בסתר ובגלוי. ההתדיינות בעניין נמשכה בכתב העת בשנים תרס"ג-תרס"ד (ראו גולדהבר, הוצאת, עמ' רלה-רלז).

228. לזר טען שאיסור הוצאת פירות שביעית לחו"ל נבע מנימוק סוציאלי, כדי שיספיקו הפירות ליושבי הארץ בשנת השמיטה, אולם כעת "שאיין אסור העבודה בשביעית נוהג ע"פ [על פי] התרת רבנים ונספח לזה אין יושבי א"י רבים", חשש זה אינו קיים, ואדרבה, אם תיאסר ההוצאה של הפירות לחו"ל - לא יהיה לאיכרים ממה להתפרנס. לכן, לדעתו, אף חלה חובה לייצא את הפירות לחו"ל (המגיד, כ"ז בניסן תרס"ג (24.4.1903), עמ' 171-172).

העולם לאסור את אתרוגי א"י מטעם השמטה, לכן הוא מוצא א"ע [את עצמו] מחויב להודיע לכל באי הקונגרס: א) שבחוברת "המזרח" אשר בידו ישנה תשובה של כמה רבנים שאין אסור שביעית נוהג כלל באתרוגים, ב) שאם יגיד לנו איש בשם התורה כי אסורים אתרוגי א"י בשנת השמטה ידוע נדע כי שקר דבר ועבר על לא תשא את שם ה' אֵלֶיךָ לשוא שעל הדבר הזה נזדעזע העולם ד' מאות פרסא על ד' מאות פרסא וכו'. דבריו האחרונים נאמרו ברגש חם כ"כ [כל כך] עד כי באמת פעלו על כל הקונגרס פעולה חזקה למאד".²²⁹

ואכן הנושא נסקר בהרחבה בכתב העת 'המזרח' שהוציא המזרחי, בעריכת ר' זאב יעבץ, יעבץ ציין כי בשל העובדה שרבים חוששים לצאת בשנה זו ידי חובה באתרוגי הארץ, משום איסור הוצאת פירות שביעית לחו"ל, הוא מפרסם את ההנחיות שנתן רבה של יפו, הרב המנוח ר' נפתלי הרץ הלוי, ערב השמיטה הקודמת והתכתבויות שלו בנושא, כפי שנמסרו לו על ידי ידידו, בנו של הרב הלוי, ר' יוסף הלוי המשגיח על היקב בראשון לציון.²³⁰ מכתבים אלו מבהירים שלא חלה קדושת שביעית בפירות, כיון שהעצים נמכרו כדין. בנוסף הובאו שני פסקי הלכה מרבנים שהמזרחי פנה אליהם בנושא, הרב חנוך הענדל פרידלנד מפאריץ' והרב יהושע לאנג מסטאוויק, שחיוו דעתם להיתר האתרוגים מן הארץ, כולל אלו שנמכרו היתר המכירה.²³¹

229. הצפירה, י"א באלול תרס"ג (3.9.1903), עמ' 2. וראו גם הדיווח של כתב הצופה: "הרב ריינעס (מדבר זריגונית). הוא נואם דרוש ארוך ע"ד [על דבר] שבועת שקר וע"ד מצות ארבע מינין ואתרוגי א"י ומציע, כי יקנו רק אתרוגים מא"י ולא מקרפו. ושקר הדבר מה שאומרים, כי בשנה זו, שנת השמיטה, אסורים אתרוגי א"י בהנאה, הוא מודיע זה בהסכם הרבנים הגאונים, וכל האומר, כי אסורים בהנאה עובר על "לא תשא שם ה' א-להיך לשוא" (מחייאת כפים ארוכה) "הצופה, י' באלול תרס"ג (2.9.1903), עמ' 832. ראו גם הזמן, כ"ו באלול תרס"ג (18.9.1903), עמ' 5.

230. מדובר היה במכתב ששלח הרב הלוי, ערב שמיטת תרנ"ו, לרב צבי הירש קאהן, בעל כרם ברחובות, ובו הסביר לו את היתרו (ראו להלן נספח 15-4), וכן בקובץ הנחיות שערך הרב הלוי לאיכרי המושבות לקראת שנת השמיטה תרנ"ו (ראו לעיל שער ראשון, הע' 558-559).

231. הרב פרידלנד הדגיש כי המחלוקת בין הרבנים בשנת תרמ"ט נסבה על היתר עבודות השדה, אולם לא עסקה באתרוגים, שכן רוב האתרוגים באו מפרדסי ערבים. למעשה, ניתן ליטול אתרוגים שנמכרו לגוי בלא כל חשש, "והלא באיסור חמץ ובאיסור בכור שהוא בכרת אנו סומכין על היתר מכירה. כ"ש [כל שכן] באיסור סחורה בפירות שביעית". הוא אף העלה את הסברה, להלכה ולא למעשה, שאף אתרוגים שלא נמכרו לגוי יהיו מותרים במסחר ואינם קדושים בקדושת שביעית, משום שמסתבר שדווקא על פירות של עצים שניטעו מלכתחילה לאכילה חלה קדושת שביעית, אולם כעת, שנוטעים את עצי האתרוג מראש לסחורה ולהוצאה לחו"ל, לא חלה עליהם קדושת שביעית. הרב לאנג בתשובתו מ"יום ד' פ' [רשת] מו"מ [מטות ומסעי] [= כ"ז בתמוז] תרס"ג ציין, שלגופו של עניין "כבר נהגו להקל בזה למכור לע"ג [לעובדי גילולים] השדות על זמן שנה שביעית". הוא תמך את הדברים בשיטות הראשונים שחייבו שמיטה בזמן הזה מדרבנן וצירף לכך את ההיתר מצד חיוב הארנונגא. כמו כן, ציין שלא חל איסור 'לא תחנם' במכירה מוגבלת לזמן. הרב לאנג הוסיף שלאחר שכמה רבנים גדולים אסרו זה מכבר את אתרוגי יוון, "ראוי והגון להטיל איסור עליהם מחמת כמה טעמים ובפרט מחמת זה יתגדל יישוב א"י ששקולה ויקרה מאד ככל המצות שבתורה", ו"החוב מוטל עכא"א [על כל אחד ואחד] ליקח דוקא אתרוגי א"י" (יעבץ, אתרוג, עמ' 158-162). על התייחסות של הרב לאנג

עבודות המזרע בשנת תרס"ג

בנוגע לסוגיה זו הגיעו לאדר"ת במהלך שנת תרס"ב משלחות מפתח תקווה, חדרה, קסטינה ומזכרת בתיה. האדר"ת לא רצה להכריע בעניין. למעשה, לאחר פטירת הרב נפתלי הרץ הלוי, השאיר האדר"ת את ההכרעה לרב יוסף צבי הלוי, שהתיר להחכיר שדות שנהגו מכבר להחכיר. למעשה, החכירו איכרי חדרה את אדמותיהם לערבים, בדומה למה שעשו בשמיטה הקודמת.²³² כך עשו כנראה גם איכרי מזכרת בתיה.²³³ באשר לגדרה, דו"ח יק"א מציין מזרע תבואות על שטח של 660 דונם שהניב יכול ששווי 1,000 פר'.²³⁴ אולם לא ברור האם מדובר באדמות שעובדו על ידי יהודים. בשמיטה הקודמת היו מי שזרעו בעצמם, ומסתבר שהיו שנהגו כך גם כעת, יחד עם זה מתברר שממילא היו מוחכרות חלק מן האדמות, שכן באסיפת חברים בי"ז בתמוז תרס"ג חיוו את דעתם "כל באי האסיפה" ש"אדמת הזריעה שנתנה בשנים האחרונות לערבים בחכירה [...] גורם רעה רבה לכלל המושבה", והוחלט פה-אחד שמיום זה והלאה אין רשות לאיש מבעלי הקרקעות במושבה "לתת את אדמת הזרע בחכירה לאינם יהודים".²³⁵

באשר לקסטינה, שמצבה היה אולי הקשה מכל מושבות יהודה, דיווח יהושע אייזנשטט-ברזילי, בא' בשבט תרס"ג ש"בקוסטינא נגמרה זריעת השדות [...] אף לחלל את השביעית לא נצטרכו הכול נעשה בהיתר כהסכמת הרבנים".²³⁶ קשה לדעת מהו בסיס ההיתר, שכן אף שהחריש נעשה ברובו על ידי ערבים, בהעדר בהמות, נראה שהאדמות לא הוחכרו לערבים, ועבודות המזרע נעשו על ידי יהודים.²³⁷ כאמור, היה

לסוגיית השמיטה, כבר בשמיטת תרנ"ו, ראו להלן נספח 19.ד.

232. ראו להלן נספח א.25.

233. המציאות במזכרת בתיה, עולה משאלה שהעלו אכרים אחדים, ונשלחה בכ' בסיון תרס"ג לפרסום בחבצלת על ידי נציג המושבה, מה דין היבולים משנת תרס"ג לגבי הפרשת תרומות ומעשרות, "אשר כל השדות מכורים לעכו"ם וגם נעבדים מהלך ועד כלה ע"י ערביים" (חבצלת, כ"ד בסיון תרס"ג (19.6.1903), עמ' רח. חתום "בן הרואה"). רישום מ"ח בשבט תרס"ג מציין שאיכרי עקרון אשר מכרו את אדמותיהם כהיתר ר' יצחק אלחנן ספקטור, עובדים על ידי ערבים (קניאל, היחסים, א, עמ' 329, הע' 20. על פי יומן משנת תרס"ג, אצ"מ 1\85\A25). משה סמילנסקי ציין בנוגע ליבול תרס"ג כי "השנה האחרונה היתה שנת ברכה בעקרון. השעורים נתנו 17 מדה במקומות רבים [...]", והוסיף שבכלל רוב העבודה נעשתה גם בעקרון על ידי ערבים. בדו"ח יק"א לשנת 1903, עמ' 73, צוין, שבזכות המקצרות החדשות בוצע הקציר במהירות. שווי יבול התבואה: 32,080 פר'. לאחר הקציר, האיכרים עוסקים ביבול שדותיהם להטבת השדות בשנים הבאות.

234. דו"ח יק"א לשנת 1903, עמ' 64.

214. את"ג, ספר הפרוטוקולים, פרוטוקול 217, מיום י"ז בתמוז תרס"ג. בשולי ההחלטה הוסיף מנחם מנדל אוסישקין, ששימש כראש הוועד האודסאי, וביקר אז בארץ והשתתף באסיפה בגדרה ביחד עם מנשה מאירוביץ, ראש הוועד הפועל בפיפו: "נכונה היא ההחלטה הזאת למאד מאד. בטוח הנני שגם אכרי יתר המושבות יחליטו כזאת. ובשם חובבי-ציון הנני נותן את תודתי לבני גדרה בעד זאת".

236. המליץ, א' בסיון תרס"ג (27.5.1903), עמ' 3.

237. שרגא פייוויש כהן סקר בכ"ט בניסן תרס"ג, את הנעשה במושבה בחורף תרס"ג. כבר בשנה הקודמת סבלו ממחסור בבהמות. גם בשנה זו לרבים יש רק 50% מהבהמות הנדרשות לחרישה, ויש שאין להם כלל. בקשתם להלוואה מהוועד האודסאי לקניית בהמות נדחתה, ובשל כך נאלצו לשוכרן מהערבים. "דאב לבנו בראותנו בכל בקר וערב זרעם עם בהמותיהם הולכים ושבים מעבודתם על אדמתנו ושוקקים על משבתנו,

בנמצא היתר של הרבנות הספרדית לעבוד בשדות לאחר מכירת הקרקע, אך קשה להניח שנעשתה מכירת קרקע באופן זה בשמיטה זו. לעיל צוינו דברי האדר"ת, מהם משתמע אולי שהרב יוסף צבי הלוי נתן היתר נרחב יותר לקסטינה ולמזכרת בתיה. אין לנו עדויות על שטר מיוחד כזה שנעשה, ובשטרי המכירות הידועים לנו נמכרו המטעים כפי שגיבש הרב הלוי, וכן נערכו שטרי החכרה לשדות.

נתונים על הכנסות קסטינה (באר טוביה) - תרס"ב-תרס"ג ²³⁸					
שנה	נזרעו חיטים	יבול	הכנסה לאחר ניכוי ה'מעשר'	הוצאות על מיסים, הוצאות כלליות (לכל הפחות)	הערות
תרס"ב	3,033 דונם	מעט יותר מ-5.5 שיערים	27,512 פר'	כ-30,000 פר'	גרעון של כ-12,000 פר'. מצבם החומרי רעוע מאוד
תרס"ג	2,232 דונם	קרוב ל-4.9 שיערים ²³⁹	20,150 פר'	כ-30,000 פר'	
סך הכל			47,662 פר'	כ-60,000 פר'	

סוגיית המזרע בפתח תקווה ושאלת העבודה

במושבות יהודה בעת מגפת הכולרה

אנשי פתח תקווה שהרחיבו בשנת תרס"ב את שטחי המזרע במושבה, ואף חכרו אדמות בכפרים הערביים הסמוכים,²⁴⁰ החכירו את אדמותיהם לערבים לשנת השמיטה.

הבעיה הייתה שבארץ פרצה מגפת כולרה, שפגעה במיוחד בכפרי הערבים סביב המושבות, והשאלה הייתה אם להסתכן ולהכניס ערבים למושבות לעבודות החקלאיות.

הידיעות הראשונות על כך שהמגפה התפשטה צפונה מעזה הגיעו למושבות באזור יפו, בראשית חודש תשרי תרס"ג (אוקטובר 1902). בד' בתשרי תרס"ג (5.10.1902)

ועבודתם מה שזה הוא לעומת עבודתנו בדינו, ולכן היבול בכל שנה ושנה מתמעט". בהעדר בהמות, הם לא זיבלו את האדמה כבר שנתיים (השקפה, י"א באייר תרס"ב (8.5.1903), עמ' 234-235). על הקשיים העצומים של החקלאים בסוף השנה, בשל יבול נמוך ומעשר גבוה, ראו בטבלה להלן על פי יהושע אייזנשטט-ברזילי, "בארץ ישראל", השילוח, יב (תרס"ד), עמ' 377-378. סך הכל יעזבו בשנים תרס"ב-תרס"ג שני בתי אב שלמים ועוד 18 צעירים, חלקם נשואים. ובסך הכל מאז הקמתה בתרנ"ז יעזבו כ-40 איש את המושבה. במושבה ישארו 16 משפחות איכרים, 2 אומנים - איכרים למחצה, מורה ורופא - סך הכל 102 נפש. רובן שקועות בחובות (השקפה, שם; השילוח, שם, עמ' 378).

238. השילוח, שם, עמ' 377-378.

239. שרגא פייוויש כהן ציין בכ"ט בניסן תרס"ג, כי החיטה לא עלתה יפה בשנה זו. בשל העדר בהמות, זריעה מוקדמת שנפגעה מהגשמים הרבים, וחסרון זרעים בשל ההסגר. ואילו השעורים עלו יפה אך בכמות ממוצעת, פחות מן השנה הקודמת (השקפה, י"א באייר תרס"ב (8.5.1903), עמ' 235).

240. ראו לעיל הע' 130-131.

הוחלט על איסור כניסת ערבים מהסביבה למושבה רחובות. בראשון לציון הוחלט, באסיפה בכ"ח בתשרי תרס"ג (29.10.1902), למנוע לפי שעה כליל כניסה של ערביי הסביבה, כיוון שעדיין לא היה צורך לעבד את הכרמים.²⁴¹ עם התגברות המגפה הוחמרו ההנחיות. בט' בחשוון תרס"ג (9.11.1902), דיווח כתב ההשקפה, שמואל הכהן ליפשיץ, מצעירי פתח תקווה: "מושבתנו עתה סגורה ומסוגרת מכל העברים. אין יוצא ואין בא [...] החנונים והעגלונים סובלים עתה הרבה כי אינם יכולים להרויח כלל".²⁴²

אולם להסגר הייתה השפעה משמעותית גם על החקלאים. בכ"ג בחשוון תרס"ג (23.11.1902) דיווח ליפשיץ מפתח תקווה, שגשמים רבים ירדו לאחרונה, ועתה שפסקו היו אמורים האיכרים להתחיל בעבודות השדה, אולם הדבר נמנע בשל שילוב של הכולרה והשמיטה. "אכרי פתח תקווה" - ציין ליפשיץ - "שכרו להם עוד מהשנה העברה שדות ערביים. לפי החלטת הרבנים מותר הוא להאכרים לזרע לבדם בשדות כאלה, אך בהיות השדות האלה בין שדות הכפרים הנגופים, אי אפשר לנו לזרע עתה שמה.²⁴³ וכן למשל אי אפשר עתה להערביים לזרע בשדותינו שלקחו (עוד לפני הסוכות) בחכירות, כי לבוא לעבוד את שדותינו עליהם לעבר דרך מושבתנו וזה נגד חקיננו. ולכן אכרי פ"ת לא יזרעו בשנה הזאת את שדות הערביים והערביים לא יזרעו את שדותינו".²⁴⁴

במזכרת בתיה התלבטו גם כן כיצד לפעול בהגיע זמן העבודה בשדות, שכן היה חשש כבד שכפרי הערבים הסמוכים נגועים בכולרה.²⁴⁵ באסיפה כללית של בני המושבה, במוצאי שבת, ליל ט"ז בחשוון תרס"ג, "התיעצו אדות חרישת השדות הנחוצה להיות "בשנה זו" דוקא ע"י פועלים אינם יהודים". לאחר דין ודברים הוחלט להביא פועלים ערבים רק ממקומות לא נגועים, ואחרי בידוד של 24 שעות. נקבע שכל איכר ידאג לכך שהפועלים

241. בראל, רוח רעה, עמ' 145-146, 149.

242. השקפה, י"ד בחשוון תרס"ג (14.11.1902), עמ' 2. בתחילת נובמבר 1902 הייתה התמותה בכפרים שסביב פתח תקווה כה גבוהה עד שמקצתם שממו, והחשש של תושבי פתח תקווה מאימת המחלה גבר (בראל, רוח רעה, עמ' 150, על פי מברק מה-9.11.1902 מד"ר לוי לפריינטה בביירות).

243. קביעה זו צריכה עיון. דבר דומה הוזכר כבר בשנת תרמ"ח על ידי יהושע שטמפפר (ראו לעיל כרך א, עמ' 322 ובהע' 135). בפסקי הרב דיסקין צוין, ככל הנראה בנוגע לשמיטת תרנ"ו: "וההר"ג מיפו מסתפק, ואמר: כי לדעתו אפשר להתיר לאיש עני שאין לו מה לאכול, לחרוש בשדה נכרי להיות שכיר יום, ולא כאריס. ולדעתי אסור. וצ"ע ויש להתיישב" (שו"ת מהרי"ל דיסקין, סי' ק כז. וראו עוד לעיל שער ראשון, הע' 364, בנוגע לעמדת הרב דוד פרידמן מקרלין בעניין). ואולם ייתכן כפי שהערנו שם שהכוונה בעיקר להתיר לקבל את רווחי יבול שנת השמיטה, במצב שהיהודים מספקים בשנה זו שוורים וזרעים והעבודה נעשית על ידי גויים, והרווח גדול יותר מאשר החכרה גמורה של הקרקע.

244. השקפה, כ"ח בחשוון תרס"ג (28.11.1902), עמ' 47.

245. כבר ב-6.10.1902 (ה' בתשרי תרס"ג) פנו נציגי המושבה לפקיד ד"ר יצחק לוי ביפו, והודיעו לו שבכפר עקרי הסמוך היו 15 מותים מתחילת החודש, מסימפטומים הדומים לכולרה, וביקשו שידווח על כך לממשל ביפו. בדיקה שערכו רופאים מטעם הממשל, יומיים אחר כך, לא מצאה עדויות לכך, אולם הרופאים חששו שנפגעי הכולרה הוסתרו ויעצו לתושבי מזכרת בתיה למנוע כניסת ערבים מהכפר למושבה (בראל, רוח רעה, עמ' 84-85). באסיפת כללית, בי"ב בתשרי תרס"ג (13.10.1902), נדונה השאלה אם לפתוח את הסגר, כדי שהאיכרים יוכלו להביא אבנים לבניית הרפתות. ברוב דעות הוחלט "כי הקרנטיין ישאר כמקדם", והאבנים יובאו אחרי חג הסוכות, בעגלות האיכרים, אך על ידי הבנאים בלבד (אתה"ע, ספר הפרוטוקולים של מזכרת בתיה, IV 312-384, עמ' 19).

לא יבואו במגע עם בני ביתו ועם פועלים אחרים, והעובר על התקנות - ייענש.²⁴⁶

היה צורך בעבודת ערבים גם במטעים. צורך זה נבע לא רק מההגבלות ההלכתיות על עבודת יהודים בשנת השמיטה, אלא גם בגלל מיעוט ידיים עובדות בחלק מהמשקים. בפתח תקווה, ציין ליפשיץ, כי רופא המושבה, ד"ר שטיין, הוסיף כי גם אם המגפה תעבור בקרוב, יש עדיין סכנה לשכור ערבים מהכפרים בהם התפשטה המגפה.²⁴⁷ בשל המצב הוחלט בגדרה, בי"ט בחשוון תרס"ג (19.10.1902), "שלא יקחו עתה הרבה ערבים לעבודת הכרמים רק ערבי אחד על כל נחלה ונחלה, ובתנאי שיהיו מכפר אשר היא בחזקת בריאה". ועל מעסיקיהם של הפועלים להשגיח שאלו לא יתקרבו למושבה ולבאר המים.²⁴⁸ בא' בכסלו תרס"ג (1.12.1902) דיווח ליפשיץ מפתח תקווה: "עבודת הכרמים הולכת וקרובה. הדאגה לעובדים ערביים הנצרכים להעבודות השונות נוקרת את מוח האכרים ובפרט את בעלי הכרמים והפרדסים".²⁴⁹ הבעיה הטרידה מאד גם את כורמי ראשון לציון, שציינו שאם לא תימצאנה ידיים עובדות, "נשקיף בקרוב לחרבן אדמותינו וגפנינו".²⁵⁰

דיווחים על הנעשה בפתח תקווה שלח האגרונום אברהם בריל, הממונה מטעם הפקידות בפתח תקווה לשם טוב פריינטה היושב בכיירות. במכתב מ-5.11.1902 (ה' בחשוון תרס"ג) סקר בריל את הדרכים הננקטות באזור להלחם במגפת הכולרה שהתפשטה בארץ, ובפרט בכפרי הערבים, ואת הנזק שהיא גורמת, בפרט לשם משפחות שעסקו בעגלונות ועתה נותרו ללא תעסוקה, כשהם נאלצים להזין את הסוסים ללא תמורה. בשל ההסגר חל איסור להכניס ערבים למושבה, והבעיה היא שליהודים אסור לחרוש בשדות מחמת השמיטה. "אם המושבות שלנו היו פחות אורתודוקסיות היו כבר נגשים לעבודת השדות כמו בשרונה. הלוואי שהיינו יכולים לקבל מהרבנים היתר לעבוד בעבודות השדה בגלל שאין לנו עתה ערבים", ציין בריל.²⁵¹ במכתב נוסף מ-19.12.1902 (ו' בכסלו תרס"ג) עדכן בריל את פריינטה כי: "הקולוניסטים פנו בנובמבר האחרון בבקשה לרבנים בירושלים כדי שיתירו להם לעשות בעצמם את כל המלאכות בגפנים, מפני שראו סיכון להשתמש בשירותי הערבים, מחשש הדבקה. הרבנים נתנו תשובה שלילית. בשל תשובה זו הקולוניסטים החלו להעסיק את הערבים".²⁵²

למעשה, הוכנסו ערבים גם למושבות אחרות, בהן היו חסרות ידיים עובדות, ואולי זה מה שתרים להחלטת הרבנים. בראשון לציון הוחלט באותה העת שהערבים יגיעו לשטחים החקלאיים ויקבלו כלי עבודה שחוטאו. איכרי המושבה ישגיחו עליהם

246. אתה"ע, שם, עמ' 19-20.

247. השקפה, כ"ח בחשוון תרס"ג (28.11.1902), עמ' 47.

248. את"ג, ספר הפרוטוקולים, פרוטוקול 207, מיום ד' י"ט בחשוון תרס"ג; בראל, רוח רעה, עמ' 85.

249. השקפה, ה' בכסלו תרס"ג (5.12.1902), עמ' 56.

250. השקפה, י"ט בכסלו תרס"ג (19.12.1902), עמ' 76.

251. אצ"מ J15\6131.

252. אצ"מ J15\6122.

ממרחק של חמישה מטרים. המעדרים, האתים, הקלשונים והמזמרות, יחוטאו מדי יום, ובסוף יום העבודה הכפריים יחזרו לבתיהם.²⁵³

בפועל, לא פגעה המגפה בתושבי המושבות, ודעיכתה במהלך חודש כסלו תרס"ג (דצמבר 1902) הביאה לפתיחת המושבות מחדש. בי"ב שבט תרס"ג (11.1.1903) הוחלט בראשון לציון על הסרת ההסגר על המושבה.²⁵⁴ בכ' בשבט תרס"ג (17.2.1903) דיווח ליפשיץ מפתח תקווה, שעם הפסקת הגשמים "רבתה העבודה. הזמרים ממהרים לגמר זמירת הגפנים למען החל בהרכבה. והחורשים לחרש כרמיהם. הכל כמנהג האכר. לשדותינו בני חורין אנו בשנה הזאת כי שנת השמיטה הכריחה אותנו לתת את השדות להערביים באריסות".²⁵⁵ יהושע אייזנשטט-ברזילי ציין בי' באייר תרס"ג כי "מפני השמיטה לא זרעו בפ"ת כלל אך את החציר הצומח על האדמה השובתת הם קוצרים והוא מספא טוב לבהמה".²⁵⁶ ובדו"ח יק"א צוין שכתוצאה מן השמיטה, יכול הפלחה בפתח תקווה כה קטן שלא ניתן לתת נתונים משמעותיים.²⁵⁷

טבק וירקות

גידול הטבק היה בשלב פיתוח והתרחבות במושבות יהודה, ונתלו בו תקוות רבות כמטע מכניס. שאלת גידולו בשמיטה הייתה בעייתית במיוחד, בדומה לגידול ירקות.

בדו"ח יק"א צוין שבפתח תקווה נזרעו 18 דונם טבק, וכי היבול הזעיר נבע מהאיחור בזריעה ובשל השמיטה, שכן ההיתר מרבני ירושלים הגיע באיחור. קשה לדעת באיזה היתר מדובר. בהמשך הדו"ח צוין שנעשו ניסיונות גידול נוספים במושבה, של טומבק (טבק לנגרילה) ואניס. קשה לדעת מי עמד מאחורי הניסיונות, ועל בסיס איזה היתר נעשו. גם בנוגע לעקרון צוינו מספר גידולי שלחין.²⁵⁸ ככלל, לא נזרעו

253. השקפה, י"ט בכסלו תרס"ג (19.12.1902), עמ' 76-77. את תסכולו מהמצב ניסח הכותב מראשון לציון כך: "תקוננו האחת נשארה במחיר הענבים ובהשמדת השמיטה. לו לפחות נשאר המחיר מה שהיה בשנה שעברה; לו לפחות לא היינו מחויבים לסבל חק דתי כאשר יצו עלינו רבנינו, כי אז עוד אולי יצאנו מן המצר. אבל הכל מתנגד לנו, מתנגד כמו במזיד, כמו באיבה לנו: השנה גם כן הורידו את מחיר ענבינו [...] הורידו! מה נעשה? מה נעשה?"

254. בראל, רוח רעה, עמ' 148.

255. השקפה, כ"ג בשבט (20.2.1903), עמ' 153.

256. המליץ, כ"ה בתשרי תרס"ד (16.8.1903), עמ' 3.

257. דו"ח יק"א לשנת 1903, עמ' 74-75. זאת לעומת הדיווחים מן השנים הקודמות. 26,450 פר' בשנת 1902 ו-12,695 פר' בשנת 1901 (דו"ח יק"א לשנת 1902, עמ' 43). יש לציין שבדו"ח לשנת 1903 צוין עוד ששני איכרים נתמכים מפתח תקווה הפיקו 247 ק"ג פקעות מ-8 אוקיות [ביצי תולעי] משי, וכי התוצר הנמוך נובע מרובו מ"השמיטה". לא ברור מה הנסיבות לכך, שכן לא חלה קדושת שביעית בעלי התות (ראו לעיל כרך א, עמ' 88). באותו הדו"ח צוינו עבודות כסדרן בענף זה במזכרת בתיה (שלושה איכרים עוסקים בגידול תולעי משי. הופקו 560 ק"ג פקעות (שוויין 1,633 פר'). בזכרון יעקב (מ-230 אוקיה ביצי תולעי משי, הם הפיקו 752 ק"ג פקעות, בשווי 2,486 פרנק) ובראש פינה. במאמר שעסק בתיאור "תרון תולעת המשי על הדגן", אף צוין במפורש ש"עלי התות והפקעיות פטורים ממעשר וכשרים לכל הדעות גם בשנת השמיטה" (השקפה, כ"ט בתמוז תרס"ג (24.7.1903), עמ' 323).

258. ראו להלן בטבלה.

ברחובות ירקות.²⁵⁹ בודדים שזרעו - עוררו מחאה במושבה.²⁶⁰

סוגיית גידול הטבק בשמיטה, הייתה משמעותית במיוחד בוואדי חנין. מצב איכריה של ואדי חנין היה קשה מאוד. במכתבים חוזרים ונשנים לפקיד יק"א ביהודה, ד"ר יצחק לוי, הם שבו וציינו את מצבם הקשה של כרמיהם, בשל עיבוד לקוי בשל חסרון תקציב, ואת העובדה ששטח כרמיהם אינו מספק לכדי מחייה. במכתב מא' באיר תרס"ב, ציינו בני המושבה, כי בשנה זו הם אף אינם מקבלים עוד קמח בהקפה מהמטחנה בראשון לציון, "ומסבה זו הננו רעבים פשוט אף ללחם היבש, ומה תהיה אחריתנו? אין עוד היכולת והכח להשאר בעניות ודחקות כזו ולראות בעינינו את עמלנו של כל כך הרבה שנים ירד לטמיון", וביקשו סיוע.²⁶¹

בשלב זה התגבשה תוכנית, לה היו שותפים ועד הפועלים וגורמים מקצועיים בהתיישבות, בהם מנשה מאירוביץ, אהרן אייזנברג ויוסף נייגו, ובתיאום עם פקיד יק"א ביהודה, ד"ר יצחק לוי, להקמת התיישבות עבור פועלים ממושבות יהודה. הרעיון היה למצוא שטח בקרבת המושבות קיימות, ולבסס בו משק מעורב ממטעים, גינות שלחין ופלחה, ביחידות שטח מצומצמות של 40 דונם לכל משפחה, שלא ידרוש הוצאות גדולות אך יספק הכנסה.²⁶²

בחורף תרס"ב, החל ועד הפועלים בקניית כ-800 דונם, מאדמת הכפר ספרנד אל ח'רב, בעמק שהשתרע מדרום לוואדי חנין,²⁶³ לשם יישובם של פועלים במקום, לאחר שקיבלו המלצה ממנשה מאירוביץ ומאהרן אייזנברג לכך שהאדמה מתאימה לתבואות, ירקות ופרדסים. העסקה הסתיימה סופית בג' באב תרס"ב, לאחר הצבת אבני גבול בקצה השטח.²⁶⁴

259. ראו דיווחו הביקורתי של משה סמילנסקי מרחובות: "לזרוע ירקות אסור בש"ז [בשנה זו] - ואם שע"ע [שעד עתה] היינו זוכים לכה"פ [לכל הפחות] לאכול איזה חדשים תפוחי-אדמה בזול, הנה עתה לא יפקד ולא יזכר במושבותינו לא תפוחי-אדמה ולא בצל" (הצופה, כ' באדר תרס"ג (19.3.1903), עמ' 232).

260. ראו דיווחו הביקורתי של שמואל הכהן ליפשיץ מפתח תקווה: "אחדים מבני המושבה לא נתנם לבנם לאכול בשמיטה דוקא מקשואי הערבים ויזרעו קשואים [=מלפפונים] על מגרשיהם. ואחדים מכת השחורים שברחבות, שלקחו "בחכירה" את קנאת ה' צבאות לשם "עסקים" שונים, הרימו צעקה [...] ואחד מהם הכי צעיר והכי נלהב הדביק מודעה רבה - בהסכם הועד - בעברית ובזרנגון (בשביל היראים שרוב מנינם אינם שמעים את שפת אבותיהם) כי כל האוכל קשואים ממזרע רחבות הרי הוא כאוכל טרפה ונבלה וכו' ועי"ז [ועל ידי זה] מתארך הגלות ומתרבה הדבר וכו' [...]" (השקפה, ו' בסיוון תרס"ג (19.6.1903), עמ' 276).

261. אתנ"צ, פרוטוקולים של ועד המושבה 1896-1913, פרוטוקול מס' 94-95.

262. המליץ, כ"ט באלול תרס"ב (1.10.1902), עמ' 2. הסתדרות הפועלים, איגדה החל משנת תר"ס (1899) את כלל הפועלים בארץ. את ההסתדרות ייצג 'ועד הפועלים', שפעל למצוא פתרונות מעשיים למצוקת הפועלים. באסיפה של ההסתדרות בט"ו באדר ב' תרס"ב, הוחלט על הקמת ועדה מיוחדת שתביחן את האפשרויות המעשיות ליישב את הפועלים. מכלול הצעות שהעלתה הוועדה הוצגו באסיפה שהתקיימה בכ"ה באב תרס"ב, בהשתתפות האגרונום ד"ר יצחק לוי, פקיד מושבות יהודה מטעם יק"א. מבין ההצעות התקבלה על דעתו במיוחד ההצעה ליישב 29 פועלים על בסיס 'אכרות מעורבת' בשטחים בני 25-80 דונם אדמה, בעלות 'שכלול' של 2,000-5,000 פר' (הצפירה, כ"ד אלול תרס"ב (26.9.1902), עמ' 1; שם, כ"ו באלול תרס"ב (28.9.1902), עמ' 1).

263. השטח כונה בפי הערבים ארד אל פרג, היינו אדמת החרץ.

264. תחילה קנה ועד הפועלים כ-500 דונם, במחיר 12,500 פר' לא כולל הוצאות מדידה, תיחום, וחתימה שהוערכו

כיוון שהקרקע נקנתה ברובה בכספי הוועד האודסאי, סברו כורמי ואדי חנין כי ניתן יהיה לייעד אותה להרחבת שטחיהם. במכתב לד"ר לוי מ"ח באב תרס"ב, הם ציינו כי בשל הורדת מחירי הענבים, העובדה שכרמיהם אינם מזובלים ואינם מעובדים כראוי, ויש שנים שגם יבול הכרמים הטובים הוציא יבול פחות מבינוני, ברור להם שאם לא יעסקו בענפי כלכלה נוספים, לא יוכלו להחזיק מעמד. לאור הניסיון המוצלח בגידול הטבק והגרניום בשנה האחרונה, הם מבקשים שיק"א, שהבטיחה לדאוג לשכלולם על בסיס ענפי משק אחרים, אם ימצאו, תרכוש עבורם מידי חובבי ציון את 800 הדונם שניקנו. כל איכר יקבל 5 הקטר (כ-55 דונם): הקטר 1 לטבק, הקטר 1 לגרניום ו-2 הקטר לזריעת חיטים שעורים, או שומשומין. "בתקוותנו כי החברה הנכבדה לא תשיב פנינו ריקם ולא תאחר למלא בקשתנו זאת, כדי שנוכל בחרף הבא - תרס"ג להחל את עבודתנו בענף החדש".²⁶⁵ ככל הנראה, הם דנו בעניין גם עם האגרונום מאיר אפלבוים, פקיד יק"א במזכרת בתיה. באסיפה בבית הכנסת, במוצאי שבת, ליל כ"א בכסלו תרס"ג (20.12.1902), עדכן חבר ועד המושבה, אהרון מרדכי ירושבסקי, כי "בדבר הטאבאק השיב להם ה' [אדון] עפילבוים כי יכתוב לה' לוי כי יבטיח להאכרים במכתב האפיציאלי [=הרשמי] על דבר רוכסיה [=רישיון] על שטח תשעה דונם טאבאק אשר יחפצו האכרים לזרוע בשנה הזאת, היא שנת תרס"ג".²⁶⁶ בדו"ח יק"א צוין כי בשנה זו נשתל טבק במושבה על שטח של כ-2 הקטר (כ-22 דונם), ובנוסף נזרעו 3 הקטר (כ-33 דונם) ירקות לצריכה עצמית.²⁶⁷

דו"ח יק"א לשנת 1903		
מושבה	טבק	גידולים נוספים
פתח תקווה	טבק: 18 דונם (יבול זעום) סומבק: 35 דונמים (תוצאות טרם ידועות)	אניס: ניסיון לגדל בשטח דונם (הניב 34 ק"ג פרחים)
ואדי חנין	טבק: כ-22 דונם (יבול: 1,000 ק"ג עלים יבשים. רווח ברוטו: 400 ק"ג נמכרו ב-1,600 פ"ר. הוצאות על עיבוד השטח: כ-700-800 פ"ר)	ירקות: 33 דונם לצריכה עצמית גרניום: הפקידות מנסה להכניס את טיפוח הגרניום במושבה
עקרון		החלו ניסיונות בגידול פרג, אניס ותורמוס פורח כחול (לזבל ירוק)

בעוד כ-1,500-2,500 פ"ר. הועד שילם דמי קדימה על הקנייה מתרומה של 2,500 פ"ר שקיבל מנדיבים באנגליה, וביקש מהוועד האודסאי לשלם את היתרה מכספי קרן הפועלים שלה. בהמשך קנה הוועד 300 דונם נוספים בתנאים דומים, וביקש גם מהוועד האודסאי לממן את התשלום. למעשה, לאחר דיונים אישר הוועד האודסאי את מימון הקנייה. הסכום הכולל ששילם הוועד האודסאי על הקנייה היה 31,7980 פ"ר (ראו המליץ, כ"א בשבט תרס"ב (29.1.1902), עמ' 1; כ"ב בשבט תרס"ב (30.1.1902), עמ' 2; כ"ד אדר א' תרס"ב (5.3.1902), עמ' 1; ב' בחשוון תרס"ג (2.11.1902), עמ' 2; כ"ד באב תרס"ג (17.8.1903), עמ' 1; הצפירה כ"ד באייר תרס"ג (21.5.1903), עמ' 1).

265. אתנ"צ, פרוטוקולים של ועד המושבה 1896-1913, פרוטוקול מס' 96.

266. אתנ"צ, שם, פרוטוקול מס' 98; גרא, אדמה, עמ' 271.

267. דו"ח יק"א לשנת 1903, עמ' 63-64.

ועד הפועלים הבין בשלהי חודש טבת, כי הוועד האודסאי מאשר למעשה את הקמת התיישבות הפועלים במקום. משכך, החלו ההכנות לעלייה לקרקע. עבודות ניכוש והכשרת הקרקע לשתילת טבק, נקבעו לט"ו בשבט תרס"ג.²⁶⁸ ביום זה "עלה ועד הפועלים לעבוד את חלקת האדמה החדשה שקנה [...] בבקר השכם התאספו הפועלים משלש המושבות בסמוכות, ראשון לציון ודי-חנין ורחובות בפקודות ועד הפועלים. כל אחד בא במעדרו, קפתו וסלו על שכמו. בהאספם יחד התיצבו כולם בשורה וראש ועד הפועלים מר א. חרל"פ ברך בקול רם ברכת "שהחיינו" ובנאם קצר באר להם את ערך היום הזה בחיי הישוב בכלל ובחיי הפועלים בפרט". חרל"פ ציין כי בשטח יוכלו להתיישב 14 משפחות, לפי קדימות שהותוותה על ידי הוועד. עם סיום הנאומים "נשמע קול תרועת "הידד", ובשיר "עוד לא אבדה תקותנו" נגשו לפתוח חריץ ארוך במקום עמדתם והמעדרים עפו בידיהם מעלה מטה וינוצצו ככרקים לעין הרואה".²⁶⁹

העבודות נמשכו עד שעות הערב, והשתתפו בהם כעשרים פועלים. בשל העובדה שהפועלים עתידים להיות טרודים בחודש אדר בעבודת הזמירה בגפנים, צורפו לעבודה גם פועלים ערבים.²⁷⁰

על אף העבודות הנזכרות, לא החליט הוועד האודסאי למי תיועד הקרקע, בפרט שאיכרים מוואדי חנין לחצו שחלק מהאדמה יינתן להם כתוספת נדרשת לשטחיהם הקטנים. הוועד הפועל הציע להחכיר לעת עתה את הקרקע לשנה למספר פועלים. בישיבת הוועד האודסאי ביום י"ג בשבט נידונה ההצעה האם להחכיר ואם כן למי להחכיר, אולם מל"ל העיר "כי בסבת שנת השמטה, אי אפשר עתה לדבר ע"ד [על דבר] עבודה באדמה הזו. הוחלט: להשאיר את החלקה אדמת בור, אך לחרוש חלק ממנה ע"י שכירים", ולהתייעץ עם הוועד הפועל אם יש לו רעיון טוב יותר.²⁷¹

ועד הפועלים, שעמל בקניית הקרקע, לחץ על הוועד האודסאי, להתחיל בנטיעת טבק במקום, בו ראה ענף כלכלי עיקרי. הוא פנה בבקשה לקבל 1,200 פר' מכספי קרן הפועלים של הוועד האודסאי המיועדים לשכלול הפועלים, בנימוק "כי אינו מן הנכון לעזוב אדמה שאך עתה נקנתה להיות שוממה וכי ההכנה בשנה זו לעבודת הטאבאק תתן להפועלים יכולת לסגל לעצמם את העבודה הזו, שבודאי תהיה עבודתם העיקרית".²⁷² בישיבתם בכ"ז בשבט תרס"ג התלבטו חברי הוועד האודסאי, האם

268. הצפירה, ו' בניסן תרס"ג (2.4.1903), עמ' 1. מסקנה זו נבעה מהחלטת האסיפה הכללית של הוועד האודסאי, בליל ז' בחשוון תרס"ג, להקצות שליש מקרן הפועלים שברשותו לקניית אדמות, לפי המדיניות שוועד הפועלים יקבע, אך למעשה מומנה קנייה זו מכספים אחרים של הוועד האודסאי (ראו חשבון ועד החברה, ד (תרס"ה), עמ' 17-18).

269. הצפירה, י"ב באדר תרס"ג (11.3.1903), עמ' 3.

270. ראו שם, וכן בהשקפה, כ"ג בשבט תרס"ג (20.2.1903), עמ' 153.

271. המליץ, ט"ז באדר תרס"ג (15.3.1903), עמ' 1.

272. המליץ, א' בניסן תרס"ג (29.3.1903), עמ' 1. ראו גם הצפירה, ו' בניסן תרס"ג (2.4.1903), עמ' 1.

להסכים לבקשה זו מסיבות שונות. מל"ל העיר שמצד עצמו "ראוי לתת את הסך הזה, אך בתנאי שלא להסתבך בשאלת השמטה". בישיבה הוחלט לאשר את מתן הסכום הנ"ל "אם לפי דעת גדולי ההוראה אין זה מתנגד להלכות שמטה"²⁷³. בפועל, הסתייג הוועד הפועל ביפו מהתחלת הנטיעות בשנה זו, מנימוקים כלכליים,²⁷⁴ והעבודות במקום התבטלו.²⁷⁵

סיוע מוועד השמיטה

בשמיטות הקודמות אורגן בירושלים 'ועד שמיטה' שנועד לתמוך באיכרים שובתים. לא ברור עד כמה היה ועד כזה פעיל בשמיטה זו. מכל מקום אנו מוצאים שהרב יוסף חיים זוננפלד, מי שהיה מראשי ועד השמיטה ויוזמיו בשמיטות הקודמות, היה פעיל בניסיון לסייע לאיכרים השובתים מהמושבות פתח תקווה וחדרה, על ידי גיוס כספים עבורם מארגון הפקידים והאמרכלים באמסטרדם (פקוא"מ).

במכתב מכ"ז בניסן תרס"ג עליו חתמו נציגי חדרה, ציינו הכותבים את מצבם הדחוק, "כי בשנה הזאת שנת השמיטה גופא נישאר להם מעט פרי תבואה של שנה העברה להחיות בדוחק גדול את נפשם ונפש ב"ב [בני ביתם] ובאין עבודה מכרו גם את בהמתם ואלו את כספם. אבל כעת על להבא יש שאלה גדולה מה נאכל? מאין יקחו עד יגיע סוף שנה הבאה אי"ה ויבוא תבואות של השנה אחרי שנת השמיטה אחרי כי עוד לא צוה ה' יתברך את ברכתו המפורש בתורתו הקדושה ועשת את התבואה לשלש השנים". הם ציינו שישנם איכרים בארץ ש"חרשו בעצמם וזרעו בלי שום היתר והפרו חוק והד"ת ר"ל [רחמנא ליצלן]", אבל יש "הרבה בכמה מושבות של אחב"י [אחינו בני ישראל] פה ארץ הקדושה וגם במושבותינו חידרה אשר העמידו עצמם בסכנת

273. המליץ, שם.

274. בישיבת הוועד האודסאי, ביום כ"ה בניסן תרס"ג, צוין שהוועד הפועל טען שאם המטרה היא קביעת הבעלות, הרי שהדבר מיותר, כיוון שהגבולות סומנו כראוי, ואם המטרה היא לעשות ניסיון בגידול טבק, הרי שבשל העובדה שהמתיישבים טרם גרים במקום, הניסוי יהיה יקר ביותר ולא יעיל, כי עבודת הטבק דורשת ידיים מרובות, בפרט בעת האסיף, ויש צורך בהקפדה על שמירה וייבוש, ועדיף לבחון אם האדמה מתאימה לגידול הטבק, לאור העבודה הנעשית ממילא בוואדי חנין, שם עוסקים עשרה איכרים בשנה זו בגידול טבק בשטח של 2-3 דונם, ומקבלים עבור זאת מהפקידות, דמי קידמה בסך 40-50 פר' לדונם (הצפירה, ל' בסיוון תרס"ג (25.6.1903), עמ' 3). על הפסקת העבודות במקום בהוראת הוועד הפועל, ראו הצפורה, ל' בניסן תרס"ג (7.4.1903), עמ' 298.

275. יהושע גולדפראב, מאיכרי החובות שגר בסמיכות מקום, דיווח כך: "וכמקדם עוד עתה עומדת החלקה המשתרעת שם - בין החובות ל"ואדי חנין", עומדת שוממה, גלמודה, עצובה, מלאה קמשונים, חרולים; אין חורש, אין זורע, אין עובד, וגם הנטיעה החדשה של טאבאק לא יצאה לפועל ולשווא היתה השמחה בעתוננים" (הצפירה, כ"ה באייר תרס"ג (22.5.1903), עמ' 1). גולדפראב הוסיף בציניות: "באדעסא יושבים על מדוכא זו, מפלפלים ע"ד "ניסיונות עטינגר" ע"ד "שמטה", ופה, שנת השמטה כבר מאחרינו, ועל אדמת "סאריפנד" אין כל ניסיונות, אין טאבאק, אך שממה, עזובה, שמטה!" (המליץ, כ"ח באייר תרס"ג (25.5.1903), עמ' 1). בשלהי השנה תאשר העברת הקרקע לידי ועד הפועלים. עלות קניית הקרקע נזקפה לקרן הפועלים והפועלים נדרשו להחזיר את הסכומים שקיבלו בתנאים נוחים שנקבעו (ראו חשבון ועד החברה, ד (תרס"ה) עמ' 18). לאחר האישור נמכרו האדמות ובמקום תוכננה התיישבות בשם 'תל אביב', על שם ספרו של ד"ר הרצל בתרגומו של נחום סוקולוב (ראו גרא, אדמה, עמ' 267-270; חשביה, נס ציונה, עמ' 67).

רעב ר"ל ושמר ד"ת תורתנו הקדושה ולא זרעו אדמתם והניחו אותה בור כרצון ה' ויש גם איזה אשר הניחו גוים לזרוע אדמתם והמה יקחו מזה אך למסי הממשלה, והמה כעת במצב רע ומסכן מאוד אשר אם חלילה לא יגיע להם איזה עוזר וסועד יוכרחו חלילה לעזוב את הארץ כי זאת ידוע ומפורסם אשר כל תומכי הישוב הן חברת יק"א והן הוועד התמיכה מאדעסע מרוסיע המה אנשים חפשים ואינם שומרי התורה ולבד שאינם עוזרים כלל למי שרוצה לשמור התורה הקדושה עוד ירדיפו אותו עד שידם מגעת אוי לאזנים שכך שומעות". משכך, הם מבקשים לשלוח להם תמיכה "ליד הרבנים הגאונים רבני עה"ק ירושלים שת"ו [שתבנה ותכונן] והמה יבררו ע"י אנשים נאמנים ביד מי לתמוך בזה והעיקר לשלוח ליד הרב הגאון הצדיק המפורסם ר' יוסף חיים זאנענפעלד שליט"א בעה"ק ירושלים שת"ו והוא בודאי יקח הטורח הזה על עצמו לידע על בורי' [ו] למי ראוי לתמוך במעות הקדשים הזאת יען הוא יבוא לפעמים בהמושבות וידע תוכן הדברים עד כמה מגיע הדבר והוא ברוב צדקתו יכלכל הדבר כמשפט בטוב טעם ודעת".²⁷⁶

פנייה לפקאו"מ נעשתה גם על ידי חברי ועד המושבה פתח תקווה. ממכתבם, מט"ו בסיוון תרס"ג, עולה שהרב יוסף חיים זוננפלד פנה אליהם מטעם פקאו"מ, כדי לברר כיצד נוהגים במושבה בשמיטה. ועד המושבה ציין במכתבו: "אוי לנו מהבושה והכלימה שצריכים לחקור אחר איכרי ארץ ישראל אודות השמיטה". הועד ציין שהשדות בפתח תקווה לא נזרעו, והוזכרה השתדלותם של האיכרים למצוא פרנסות אחרות במהלך השמיטה, כשבמכתב פורטו אילו מקומות ועבודות מצאו האיכרים. בנוסף ציינו הכותבים שגם בחדרה יש איכרים שומרי שמיטה. למכתב נלווה אישור בחתימת ידי הרב אורלנסקי.²⁷⁷

276. ראו בנספח להלן נספח 32.

277. ראו תיאור המכתב בקטלוג בית המכירות יודאיקה ירושלים (חשוון תשנ"ג), פריט 167. בקטלוג מכירה נוספת צוין מכתב "אודות שמירת השמיטה בפתח תקווה", שנכתב על ידי ועד המושבה, בחתימת "מרדכי דנאוויטש, זאב ליפקעס, הלל כהן, מאיר פאלאקאו, דניאל ליספיץ הכהן, קאסאוויצקי [= אולי סטאוויצקי?]" ועוד. ובסוף אישור הרב אהרן הכהן אורלנסקי רבה של פתח תקווה. סיון תרס"ג 1903 " (שם) (תשרי תרנ"ה), פריט 55), וקרוב לוודאי שמדובר באותו המכתב.